

Brandhaken (*braandtjexe*)

RISKEN OCH RÄDSLAN FÖR BRAND var kanske större förr när öppen eld brann varje dag i byns och stadens alla spisar och ugnar för matlagning och uppvärmning. Trähusen stod nära varandra och taken, i äldre tider täckta med takved på näverunderlag eller med pärtor, var brandfarliga. Brandrisken var särskilt stor under torra somrar. Skorstenarna var inte heller alltid i bästa skick. Gårdens uthus, rior och badstugor, vanligtvis täckta med halmtak, var lättantändliga. En stor brandrisk var också de lyktor och talgljus, som i äldre tider användes som belysning i gårdar och uthus.

April 2014
MÅNADSBILD

Med lagar och förordningar om byggnadsätt och brandredskap har därför myndigheterna i århundraden ålagt gårdsägare att minska risken för vådeld och bestämt vilka brandredskap som skulle finnas tillgängliga om elden kom lös. Men brandredskapen var primitiva: vattenämbare, enkla handsprutor, brandstegar och brandhakar. Brandhaken eller brandkroken kallas *braandtjexe* eller *tjexe* på malaxdialekt.

Den 5–6 m långa stångförsedda brandhaken (brandkroken), med den tillbakaböjda kroken, användes för att riva ner brinnande takvedstak, halmtak och väggstockar till marken där de lättare kunde släckas. Brandhaken var i regel försedd med en järnring vid hakens spets i vilken kätting och rep fästes. Flera personer kunde då hjälpa den som höll i den långa stången genom att dra i repen och öka dragkraften vid nerdragningen av brinnande byggnadsdelar.

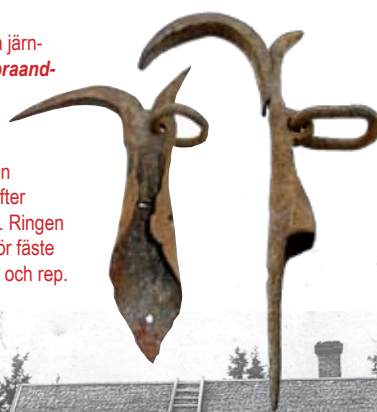

Gammalt träsnitt som visar hur en brandhake används. En man håller och styr brandhakens stång. Två andra män drar i varsitt rep som är fäst i brandhakens övre ända för att öka dragningskraften. – Museum of London. Foto: Håkan Genberg

Brandhaken nämns redan i Magnus Erikssons stadslag från år 1357: ”Varje stad skall hava för sin egen del fyra stora brandhakar, efter som gammal ordning är och fordom har varit.”

I de gamla landslagslagarna och i senare lagar från 1734 anges vad som skulle iakttas för att hindra uppkomsten av vådeld och vilka straff som utdömdes för den oförsiktige. I städer och i socknar antogs s.k. brandordningar som skärpte och ökade detaljnivån i lagarna.

Den smidda järnkroken på *braandtjexe* var festsatt på en trästång med längden anpassad efter husets höjd. Ringen är avsedd för fäste av kättingar och rep.

Flottningskäxen, som också kallas *tjexe*, är kortare (3–4 m) och har vassare och mindre hakar än brandkåxen.**) Kvarkens båtmuseum.

Braandtjexe placerades vanligtvis på brandstegen till stugans tak för att vara lättåtkomlig om elden kom lös. Bilden visar Kullströms stuga i Klockarbacken på 1920-talet med brandstegar och *braandtjex*. Läs mer om stugan och personerna på bilden i *Aanacko*, juni 2004.

Tufvasgården vid Brinkens museum är försedd med både brandstege och brandkåx.

För att öka brandsäkerheten föreskrevs regelbundna brandsynen vår och höst. År 1806 införde sockenstämman i Malax bestämmelse om obligatorisk brandsyn.

I byordning* för Yttermalax by, som antogs år 1824, anges i 19 §:

”Åldermed bisittarena bör tvänne gångor om Året, Höst och Vår besigtiga alla eldstäder i byalaget, och de som då finnes odugeliga att eldsvåda derigenom tima kan, bör besigtningmännen nedslå.”

Vid brandsynen kontrollerades att gården hade brandstege och *braandtjex* och att eldstäderna var i brukbart skick.

I stadgarna för Malaks m.fl. kommuners Brandstods-förening från 1909 anges i 74 §:

”Vid varje gård, där byggnader eller löseegendom äro försäkrade, böra finnas nödiga vattenämbaren, en **brandkrok** och en duglig, efter husets höjd afpassad brandstege invid hvarje med eldstad försedd byggnad.”

Håkan Genberg

*) Byordningen finns på museiföreningens hemsida i mappen ”Dokument ur vårt arkiv”.

**) Läs mer om användningen av *tjexe* och flottning av virke i flottningsskjulet vid Kvarkens båtmuseum eller i Aktiv närkulturs skrift *Album* nr 1, 2 och 4 (1999, 2000, 2002).

Stocksågen, timmersvansen och bågsågen

John Holm och Erik Sund driver stock ur skogen 1928.

DE GAMLA TIMMERMÄNNEN visste att virke till husbyggen skulle huggas i februari och mars så att virket fick torka långsamt under våren och försommaren innan husbygget påbörjades. Timmerstockar som högs på sommaren, när träden var savfyllda, torkade för snabbt och kunde få stora torksprickor. Sommarhugget virke riskerade också att förstöras av insekter och svampangrepp. Timmer till husbyggen skall "vinterhuggas och sommartorkas" sa man. "Fäll trädet i mars månad ned, så ruttnar det aldrig ner", var ett annat talesätt.

Det var vanligt i äldre tider att man studerade månens faser och andra tecken i *aanacko* för att utvärdera lämplig tid för att påbörja olika arbeten. Det ansågs exempelvis att brännved skulle huggas när månen var ny. En sådan ved torkar och brinner bra, menade man. Timmer och övrigt byggnadsvirke skulle däremot huggas när månen stod i nedan. Johannes Klockars, som åren 1887–1889 upptecknade skrock och vidskepelse hos Malax allmoge, har noterat att malaxborna ansåg att "timmer och öfrigt virke till ett hus bör huggas i nedan, eljes spricker det".

Det fanns andra skäl till att man arbetade i skogen mest vintertid. Under de andra årstiderna krävde sådd och skörd all tillgänglig arbetskraft i det gamla jordbrukssamhället. Ett annat skäl var att man var beroende av snötillgången på vintern när det huggna virket skulle transporteras ur skogen på slädar och stöttingar dragna av hästar hem till gården eller till strandkanten av bäckar och ån för flottning till någon sågkvarn.

Yxan var i äldre tider skogshuggarnas enda redskap. Med yxan fälldes träden och med yxan kvistades och kapades de fällda stammarna.

I mitten på 1800-talet började **stocksågen**, en tvåmanssåg, att så småningom ersätta yxan vid trädfällning

och kapning av stockar. För fällhugg och kvistning användes fortfarande yxan. Virkesspillet blev nu mycket mindre än när yxan användes för fällning och kapning. De äldsta stocksågarna hade ett relativt tjockt sågblad och var därför tunga att såga med.

De gamla stocksågarna hade raka breda blad. På senare sågtyper var sågbladen buktade på både sågtandsidan och ryggsidan. Sågbladet var också tunnare mot ryggsidan för att minska risken för att sågbladet skulle tränga vid sågning. Tandningen skilde sig åt mellan fabriksstillverkade sågar och hemmagjordade sågar. De gamla stocksågarna kännetecknas av långa sågtänder med delning 15–20 mm mellan tänderna.

Tvåmans stocksåg med buktad sågtandsida och inte så kraftiga sågtänder som andra stocksågar. Längd 112 cm, bladbredd på mitten 15,5 cm. Kvarkens båtmuseum.

Stocksågen har ett handtag i vardera ändan. Det krävdes två man för att såga med en stocksåg. Stocksågarna har långa och kraftiga sågtänder. "Justersåg" är en annan benämning på stocksåg. Längd 151 cm, bladbredd på mitten 13,5 cm. Brinkens museum.

Kännetecknande för stocksågar och timmersvansar är de stora sågtänderna. Sågtandsdjupet är 2,5 cm. Detalj från stocksåg vid Brinkens museum.

I slutet av 1800-talet började en ny sågtyp, **timmersvansen**, att komplettera och ersätta stocksågen. Timmersvansen är i princip en halv stocksåg med ett avsmalnande blad mot spetsen och har bara ett handtag. Timmersvansen kunde användas av en ensam sågare för både fällning av träd och kapning av stockar.

Timmersvans med trähandtag och kraftiga sågtänder. Timmersvansarna är 1–1,5 meter långa med ca 130–150 mm breda avsmalnande styva blad. De äldsta timmersvansarna importerades från Amerika. Sandvikens Jernverk AB var en stor tillverkare av timmersvansar.

På de äldsta **bågsågarna** var sågbladet fastsatt i en enkel böjd träbåge. I senare sågtyper monterades sågbladen i en spännram av trä. Sågbladet sattes fast i ramens stolpar i nedre delen av spännramen och spändes med ett band i den övre ramdelen. Bandet var virat från den ena ändstolpen till den andra. I bandet mellan ändstolparna var en stabil träpinne inträdd. Den snurrades runt tills bandet och därmed sågbladet spändes och låstes sedan i mitt-träet mellan sågens ändstolpar.

Bågsåg med spännram av trä. Längd upptill 83 cm, nedtill 103 cm, sågdjup 20 cm. Kvarkens båtmuseum.

Träbågsågarnas sågdjup, dvs. hur grova träd som kunde kapas, begränsades av avståndet mellan blad och spännanordning. Men för kapning av klenare virke och vedsågning dög den bra.

Bågsågar med fabrikstillverkade tunna och smala sågblad började allmänt användas i skogsarbete i början av 1900-talet. De tunna sågbladen underlättade arbetet väsentligt eftersom de krävde mindre kraft än stocksågar och timmersvansar med sina grova och breda sågblad.

Sågbladen till bågsågarna kom oftast från Sandvikens Jernverk i Sverige, som redan i slutet av 1800-talet börjat vidareförädla sitt bandstål till sågar och sågblad.

Träbågsågen ersattes av en bågsåg, där sågbladet spändes av en fjädrande stålåge. Företaget Purmo produkt i Jakobstad hade stor framgång med sina stålsågbågar (*Purmobågen*) som började tillverkas 1953.

Under 1950-talet kom de första motorsågarna att ta över fällning och kapning av träd medan yxan fort-

Jonas Åkerberg (1886–1944) kör hem ett "vedalass till Knöus greende" i Övermalax.

Röda bågsågen: längd nedtill 99 cm, sågdjup 23 cm, bladbredd 2,0 cm. Bruna bågsågen: längd nedtill 116 cm, 24 cm, bladbredd 2,6 cm.

Bågsåg med stålåge har varit den vanligaste sågen för fällning och kapning innan motorsågen tog över. Spänningsanordningen för sågbladet kan skilja sig mellan olika sågfabrikat. Ovan de båda sågarnas blad. Kvarkens båtmuseum.

farande användes vid kvistning. Under 1960-talet blev motorsågarna både lättare och effektivare och tog också över kvistningsarbetet. De första skogsprocessorerna började synas skogarna i början på 1980-talet.

Håkan Genberg

Medeltida isläggar, med rekonstruerad sko och bindning. Isläggarna är korta, ca 15 cm, och har kanske använts av barn. Andra fynd av isläggar på Birka i Mälaren är 22 cm långa och 5 cm breda.

Stockholms Medeltidsmuseum.
Foto: Håkan Genberg

Skridskor med fotplatta av järn från början av 1900-talet. Med en skruvanordning under hälpattan kan sidovingarna regleras så att de omsluter skorna. Donation av Signe Näsman, Malax, till Kvarkens båtmuseum.

Foto: Göran Strömfors

Skridskor och isläggar (*skrickskåoa*)

Februari 2014
MÅNADSBILD

ATT ÅKA PÅ SKRIDSKOR på isbelagda sjöar och andra vattendrag är populärt både bland vuxna och barn. I Malax säger man att man *skrickar* när man åker med *skrickskåoa*.

Det har antagligen varit ett nöje och kanske också en nödvändighet i äldre tider att snabbt kunna färdas på blankis vintertid. Skillnaden är att förr i tiden åkte man på s.k. **isläggar**, som var gjorda av mellanfotsbenet (lägg) från en häst eller ett nötkreatur.

Hur länge tillbaka i tiden som isläggar använts för att färdas på is vet vi inte med säkerhet. Det finns enstaka fynd av isläggar daterade från folkvandringstid, men de vanligaste fynden är medeltida i Skandinavien och i Finland. Men vi vet att isläggar har använts långt in på 1800-talet i kustsocknar i Österbotten och i Åbolands skärgård, även när enkla skridskor började bli vanliga.

För att få ett bra glid på isen planslipades och polerades den sida av benet som skulle bli isläggens undre sida. För att ytterligare öka glidförmågan smordes isläggen med svinister.

Benets och isläggens översida bearbetades också för att få en bra och bred yta att stå på.

Isläggens framända är vanligtvis formad med en uppåtriktad spets för att den lättare skulle kunna glida över mindre hinder på isen.

Många fynd av isläggar har genomborrade hål i benets båda ändar genom vilka läderremmar eller djursenor har trätts för att binda fast isläggarna under åkarens skodon. Men eftersom en isläggsåkare inte lyfter fötterna vid färden på isen kunde man åka utan att knyta fast isläggen till skodonen.

Under färden på isen stod isläggsåkaren med vardera foten på en islägg och lyfte inte fötterna under åkningen som en skridskoåkare gör. Istället använde han en lång trästav med skodd järnspets och stakade sig rakt framåt på isen med den.

Olaus Magnus bild visar en åkare som sätter den långa ispik- en mellan benen vid stakningen. Sannolikt har man också stakat sig fram med en ispik i vardera handen på samma sätt som nutida långfärdsskridskoåkare brukar göra.

Från 1700-talet finns hemmagjorda skridskor med fotplatta av trä och med smidda järn- eller mässingskenor bevarade lika de som visas på bilden här intill.

I mitten av 1800-talet började skridskor tillverkas helt av metall där fotplattan av trä ersattes med fotstöd av metall. Både de hemmagjorda träskridskorna och fabrikstillverkade skridskorna snördes vanligtvis fast med läderremmar till åkarens skodon.

Varken i Brinkens museum eller Kvarkens båtmuseum finns några

isläggar bevarade, men istället finns många andra äldre typer av trä- och järn- eller mässingskenor i museernas samlingar. De smidda järnskenorna som är infällda i träplattan har uppböjda krok- ar framtill och är antagligen tillverkade av någon bysmed. I stället för en smidd järnskena har man också ibland använt en del av ett sågblad som fällt in i träplattan. Träskridskor med gjutna skenor av mässing, tillverkade i Svedbergs gelbgjuteri i Malax, finns också i museernas samlingar.

Håkan Genberg

Träskridskor med skenor av mässing tillverkade i Svedbergs gelbgjuteri i Malax, sannolikt i slutet av 1800-talet. Skridskorna är märkta med W för vänster fot och H för höger fot. Skridskorna är 26 cm långa och 8 cm breda.

Skridskorna är från *Fantas*, donerade av syskonen Söderman till Brinkens museum.

En detaljbild på Olaus Magnus *Carta Marina* från år 1539 visar två män som stakar sig fram på isläggar på Finska vikens isar. Olaus Magnus har skrivit om "kapploppningar mellan män på isen" där de snabbaste löparna "fäste vid fotsulorna bredt afflade hjortlägg- ar, som insmorts med svinister". Han skriver också att det fanns löpare "som begagna sig af slätt, polerad järn" under fotsulorna vid kapploppningen. "Järnen" var kanske järnskenor fastsatta i en fotplatta av trä.

Layout: Göran Strömfors

”Fru Briggs gjorde en stor toalett. Hon klädde sig i en vacker blå klädning; med tillhjälp af en **locktång** friserade hon sitt hår och satte upp det högst elegant. – Ja, det gör det hvad det kan! sade hon belåtet i det hon speglade sig. Litet färg på kinderna skulle inte heller skada.” – Från novellen ”Tant Hettys schackdrag” i *SYD-ÖSTERBOTTEN* den 7 september 1907.

Locktången

(Läcktaanje)

I bondesamhället på 1800-talet var kvinnornas hårmode enkelt och strikt. Unga flickor bar håret i flätor, som ofta fästes upp i nacken eller virades runt huvudet som en krona. Gifta kvinnor fäste upp sitt hår i en knut i nacken. Det var inget flamsande med vågor och lockar, naturlockigt hår tuktades med sockerlag, som kunde göras med lite spott på en sockerbit.

På 1870-talet hade fransmannen **Marcel Grateau** konstruerat en tång för att våga håret på lättfotade damer i Paris. Tången värmdes och håret klämdes fast mellan käftarna i tången. Resultatet blev jämna, förhållandevis hållbara vågor och lockar.

Tången utvecklades i många olika versioner. Också till landsbygden i Finland kom locktången. Käftarna i den var vanligen formade som ett skal (eller klämma) och ett finger. Tången värmdes i den öppna spisen eller i en spishäll. Sot och aska torkades bort med en trasa eller papper. En hårtest i gången virades om fingerkäften och klämdes fast med skalkäften. Det gällde att bedöma temperaturen rätt, för kalla käftar gav inga lockar, för varma brände av håret. En het tång kunde också ge brännskador, både på händerna och i hårbotten.

På gamla fotografier kan man se att locktången ofta användes för att göra smålockar vid tinningarna och i pannan. För lockar eller vågor i hela håret flätades håret vått och fick torka. När frisyrmodet på 1920-talet dikterade kort bobbat hår, utvecklades locktången till en onduleringstång eller ett bredare onduleringstång, som gav jämna och fina vågor i hela håret.

Redan 1918 gavs i USA det första patentet för en elektrisk locktång, som levererades ända till 1940-talet med en skild uppvärmningsenhet som påminner om en brödrost. I dag finns ett otal modeller av verktyg försedda med elsladd för att krusa, våga, locka och platta till håret och de används av både män och kvinnor.

Kerstin Hägen

Prydliga tinningslockar gjorda med locktång. Fotot föreställer troligen **Johanna Sofia Mattsdotter Haga** (1871–1913), emigrerade till Amerika 1897.

Fru Galon gav den förre i uppdrag att skaffa henne en **locktång**.

– Hvad behöfver ni en **locktång** till? frågade Bensef, alltid slagfärdig. Vira lockarna kring Goldfisch näsa.

Frun skrattade, men Goldfisch skrattade icke, log icke en gång.

– Ur en historia, ”Chochmath Jad”, i *Fredrikshamns Tidning* den 14 juli 1888.

